

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för naturresurser och
jordbruksvetenskap

Etablera mera

- Drivkrafter och svårigheter vid etablering och drift av en jordbruksverksamhet

Increase the establishment

- Driving forces and difficulties when establishing and operating a farm business

Pia Selin

Institutionen för stad och land
Självständigt arbete • 15 hp
Agronomprogrammet – landsbygdsutveckling
Uppsala 2014

Etablera mera

– Drivkrafter och svårigheter vid etablering och drift av en jordbruksverksamhet

Increase the establishment

– Driving forces and difficulties when establishing and operating a farm business

Pia Selin

Handledare: Camilla Eriksson, Sveriges lantbruksuniversitet
Institutionen för stad och land,
avdelningen för landsbygdsutveckling

Examinator: Kjell Hansen, Sveriges lantbruksuniversitet
Institutionen för stad och land,
avdelningen för landsbygdsutveckling

Omfattning: 15 hp

Nivå: Grundnivå, G2F

Kurstitel: Självständigt arbete i landsbygdsutveckling

Kurskod: EX0523

Program/Utbildning: Agronomprogrammet - landsbygdsutveckling

Utgivningsort: Uppsala

Publiceringsår: 2014

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: startstöd, unga jordbrukare, nyetablering, socialt entreprenörskap, drivkrafter

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap
Institutionen för stad och land

Sammanfattning

Syftet med den här studien är att presentera möjliga orsaker till varför startstödet inte resulterat i en ökning av antalet nyetablerade unga jordbrukare. Trenden inom jordbrukssektorn är att antalet jordbruksföretag och företagare blir färre och medelåldern bland de verkamma jordbrukarna blir högre. Mot bakgrund av detta finns det inom landsbygdsprogrammet för Sverige 2007-2013 en ekonomisk stödåtgärd till just unga jordbruksföretagare som väljer att nyetablera. Anledningen till att man valt en ekonomisk åtgärd är för att brist på kapital ses som en av de största svårigheterna för nyetablerade unga jordbrukare. Utvärderingarna av stödet har dock visat på att åtgärden haft en begränsad effekt, de som etablerat och utnyttjat startstödet, skulle ha etablerat även utan. Genom att göra intervjuer med sex unga jordbrukare är min ambition att skaffa mig en bild av vilka svårigheter unga jordbrukare faktiskt upplever vid etablering av sin verksamhet. Jag har även undersökt vilka drivkrafter som ligger bakom etablering och vilka åtgärder mina informanter ser som alternativ till startstödet.

Två huvudmotiv till etablering av jordbruksverksamhet framkommer av min studie. Det ena skälet handlar om att man vill flytta ut på landet för att kunna producera sin egen mat i större utsträckning, som en mer eller mindre uttalad protest mot dagens industrialiserade livsmedelsproduktion. Det andra skälet är att man är uppvuxen på en jordbruksfastighet och att man alltid sett det som relativt självklart att ta över efter sina föräldrar. Överlag så beskrivs jordbrukaryrket som en livsstil mer än enbart ett yrke och där ett stort engagemang och intresse ligger bakom. Bland svårigheterna vid etablering och drift finns ekonomin, svårigheten att överta verksamheter, alla de regler och restriktioner som finns kopplat till jordbruket samt att skapa sig de kontakter som behövs. Visserligen nämns ekonomin som en svårighet vid etablering, men det är inte den enda. Bland motiven till etablering finns inga ekonomiska drivkrafter. Att då ha ett stöd som enbart hjälper till med de ekonomiska delarna är en hjälp på vägen men inte tillräckligt avgörande i sammanhanget för att göra någon verklig skillnad på antalet unga jordbrukare.

Abstract

The purpose of this study is to present possible causes to why the enterprise support have not resulted in an increase of young farmers who establishes a farm. In the farming sector, the trend has been a decreasing number of farm businesses and entrepreneurs, and the average age among the entrepreneurs is high. Because of this, there is a financial support to the young farmers who choose to establish a farm business, in the rural development program 2007-2013. This financial support was created because of the assumption that the most critical thing when young people are going to establish a farm is the lack of financial resources. An evaluation of the financial support has shown that it has had a limited effect; the farmers who have established and taken advantage of the support would have established anyway.

Through interviews with six farmers, I had the ambition to find out what difficulties young farmers actually experience when establishing their business. I also had the ambition to find out the driving forces behind establishing and if my informants have other solutions for a support from the government. Among the difficulties related to establishing and operating the business was economy, difficulties taking over the business, the regulations a farmer has to follow and the need of contacts. One of the main driving forces behind establishing a farm business was a more or less expressed reaction to the industrial way our food is produced. These farmers wanted to represent an option and produce their own food to a higher extent. Another driving force was that the interviewee had grown up on a farm and had always planned to take over the family business. Overall, the farming business is described more as a lifestyle than a profession. Among the driving forces behind establishing a farm business, economy is not mentioned. The financial aid for young farmers is a good help, but it is far from the whole solution to the problem with so few young farmers.

Innehållsförteckning

1	Inledning	7
1.1	Syfte och frågeställning	8
1.2	Bakgrund	8
1.2.1	Landsbygdsprogrammet och startstödet	9
1.2.2	Utvärderingarna.....	10
1.3	Metod.....	11
1.3.1	Avgränsning och urval.....	12
1.3.2	Informanterna	12
1.3.3	Min egen roll.....	15
2	Tidigare forskning	16
3	Motiv, svårigheter och åtgärder	18
3.1	Startstöd – bra eller dåligt?	18
3.2	Varför bonde?	20
3.2.1	En livsstil att vara stolt över	20
3.2.2	Att veta hur hönsen har det	22
3.2.3	”Jag har väl alltid sagt att jag vill bli bonde”	23
3.3	Svårigheter	24
3.3.1	Ekonomi	24
3.3.2	Tjurskalliga bönder	25
3.3.3	Länsstyrelsen och kontroller.....	27
3.3.4	Vikten av att ha rätt kontakter.....	32
3.4	Alternativa åtgärder?	33
4	Varför fungerar inte startstödet?	36
	Litteratur	39

1 Inledning

EU:s etableringsstöd för unga jordbrukare har igen effekt. Det visas i de utvärderingar som gjorts av stödet. Trots detta tillkännagav regeringen i april 2014 att stödet fortfarande kommer att finnas att söka i det nya landsbygdsprogrammet (Landsbygdsdepartementet, 2014a). Att medelåldern bland Sveriges jordbruksföretagare är hög är mer eller mindre allmänt känt. Många ser också detta som ett problem eftersom landsbygden avfolkas på unga och därför att det inte finns någon som är villig att ta över jordbruksföretagen av de äldre (Pettersson, 2012, Yngwe, 2013). EU:s och Sveriges svar på att lösa problemet har varit att ge extra ekonomiskt stöd till just unga människor som väljer att etablera som jordbruksföretagare. Stödet finns att söka genom Sveriges landsbygdsprogram och kallas startstöd. Det övergripande målet med åtgärden startstöd är att antalet unga jordbruksföretagare ska öka. Det antas att en av de största svårigheterna vid etablering av just jordbruksföretag är brist på kapital, varför EU har valt en ekonomisk åtgärd för att uppnå målen (Landsbygdsdepartementet, 2012). Det blir då relevant att fråga sig om EU verkligen slagit huvudet på spiken genom att ge ekonomiskt bidrag eller om det rent av är så att unga jordbrukare idag upplever andra svårigheter.

Jordbrukspolitiken är en stor och viktig del av EU och mycket pengar¹ delas ut till EU:s bönder i form av stöd och bidrag. Omfattande utvärderingar görs också av insatserna men dessa utvärderingar är ofta övergripande och presenteras i siffror.

¹ I Sverige handlar det om 11 miljarder årligen (Eriksson, 2013)

Det är därför viktigt att komplettera med studier kring varför utvärderingssvaren blir de dem blir, genom att prata med stödmottagarna själva. På så sätt erbjuds en djupare förståelse för underliggande tankar och värderingar som kan vara till god hjälp för att förklara de övergripande utvärderingarna. Det kan också vara en hjälp när nya åtgärder för jordbrukssektorn ska utarbetas.

1.1 Syfte och frågeställning

Utifrån ovanstående problemformulering, att startstödet enligt utvärderingarna inte haft någon uppenbar effekt, kommer jag i den här studien att undersöka orsaker till varför målen med stödet inte uppnås. Vilka drivkrafter spelar roll när man väljer att etablera som jordbrukare? Vilka svårigheter ställs man inför? Dessa frågor är relevanta att undersöka eftersom bristen på kapital antas vara den största svårigheten vid etablering, enligt halvtidsutvärderingen av landsbygdsprogrammet (Landsbyggsdepartementet, 2010). Den ekonomiska åtgärd som nu finns, startstödet, är utformat för att lösa detta problem.

1.2 Bakgrund

År 2013 fanns det 61 901 jordbruksföretagare i Sverige i enskild firma, både deltids- och heltidsföretagare medräknat, och cirka 177 400 svenskar är sysselsatta inom jordbrukssektorn. Detta är en siffra som stadigt har sjunkit i flera år. Av de knappt 62 000 jordbruksföretagarna var nästan var tredje över 65 år samtidigt som knappt var sjätte var under 44 år, vilket motsvarar drygt 10 000 företagare. Trenden inom jordbrukssektorn är att gårdarna blir större och större, det blir färre jordbrukare och de som finns blir äldre (Jordbruksverket, 2014b). Under år 2012 fick 146 personer startstödet beviljat och under perioden 2007-2012 är den sammanlagda siffran 1308 personer. Målet för landsbygdsprogrammets startstöd är att sammanlagt 1400 personer, under hela programperioden 2007-2013, ska ha fått stödet utbetalt (Jordbruksverket, 2013; Landsbyggsdepartementet, 2012), ett mål som ser ut att komma att nås.

1.2.1 Landsbygdsprogrammet och startstödet

Startstöd till unga jordbrukare infördes i Sverige första gången år 1991. I och med Sveriges inträde i EU år 1995 gjordes vissa förändringar av ansökningskraven, men i stort sett har stödet sett likadant ut sedan starten (Ferguson & Waxegård, 2001). Startstödet har, i landsbygdsprogrammet år 2007-2013, legat under axel ett, som har som övergripande mål att förbättra konkurrenskraften inom jord- och skogsbrukssektorn. Stödet får sökas av personer under 40 år och som för första gången etablerar sig som jordbruksföretagare. Personen ska äga företaget och vara aktiv i det, samt ha relevant yrkeskunskap, vilket innebär grundutbildning vid yrkesskola, arbetslivserfarenhet från jordbruk eller liknande. Ansökan måste också innehålla en hållbar affärsplan och företaget ska finnas kvar tre år efter start. Det övergripande målet med startstödet är att bidra till en stark och livskraftig landsbygd och jordbruksverksamhet genom att öka andelen yngre företagare. Målen är också att etableringstidpunkten tidigareläggs och att personer som annars inte skulle ha etablerat faktiskt väljer att göra det. Stödet ska också kunna bidra till att underlätta generationsskiften och investeringar. Att använda en ekonomisk åtgärd för att uppnå målen motiveras i landsbygdsprogrammet av att brist på kapital är en av de största svårigheterna man ställs inför som ung nyetablerad jordbruksföretagare. Maxbeloppet som betalas ut är 250 000 kronor. (Landsbygdsdepartementet, 2012).

I min studie kommer jag att utgå från det senaste landsbygdsprogrammet, alltså Sveriges landsbygdsprogram för år 2007-2013. Nästa programperiod, som sträcker sig mellan år 2014-2020, har egentligen redan startat men utarbetandet av exakt hur programmet ska se ut är fortfarande inte färdigt (Jordbruksverket.se). I april 2014 blev det klart att det även kommer att gå att söka startstöd inom innevarande programperiod (Landsbygdsdepartementet, 2014b). För att besvara mina forskningsfrågor tar jag utgångspunkt i de mål som finns presenterade i samband med att åtgärden startstöd beskrivs, i landsbygdsprogrammet. Jag isolerar därför startstödet från övriga åtgärder och stöd inom landsbygdprogrammet och Sveriges jordbrukspolitik. Jag är medveten om att detta kan innebära problem eftersom

startstödet i kombination med andra stöd och åtgärder kan bidra till att uppnå de mål som landsbygdsprogrammet presenterar. Startstödet skulle också kunna ha en indirekt effekt på antalet unga som etablerar som jordbrukare genom att fenomenet överhuvudtaget uppmärksammas och att myndigheter visar en vilja att stötta unga. Även om själva det utbetalade beloppet inte har så stor betydelse så kan ambitionen från myndigheternas håll ha det. Detta kommer jag inte att behandla närmare i min uppsats.

1.2.2 Utvärderingarna

Flera tidigare utvärderingar av startstödet har visat att stödet haft en mycket begränsad effekt på de mål som finns uppsatta. Halvtids- och slututvärderingen av landsbygdsprogrammet 2000-2006 samt halvtidsutvärderingen av landsbygdsprogrammet 2007-2013 har alla menat att andelen yngre jordbruksföretagare inte har ökat eller att tidpunkten för etableringstidpunkten inte påverkats av startstödet (Sveriges lantbruksuniversitet, 2009; Sveriges lantbruksuniversitet, 2010) Även Ferguson och Waxegård (2001) har i sin utvärdering av startstödet kommit fram till samma sak. De menar att startstödet är ett välkommet bidrag för nyetablerade jordbrukare men ingenting som är avgörande för etableringen. Dessa utvärderingar är alla kvantitativa studier.

Eftersom det är programperioden 2007-2013 jag har fokuserat på i den här studien så är det också halvtidsutvärderingen för samma period jag fortsättningsvis utgår från. Den utvärderingen visar att ytterst få jordbrukare angav att startstödet hade någon betydelse vid etableringen (Sveriges lantbruksuniversitet, 2010). Flera av informanterna menade på att de hade etablerat oavsett stödet men att stödet kan snabba på investeringar som underlättar för företaget och som snabbar på utvecklingen. Slutsatsen för resultatet i utvärderingen är att det inte går att försvara den summan pengar som läggs på stödet och att det därför ska tas bort. Ska stödet finnas kvar föreslås det att kravet på relevant yrkeskunskap tas bort eftersom det missgynnar dem som kommer med erfarenheter från andra branscher, vilka ska ses som ett tillskott för jordbrukssektorn. Värt att nämna är också att utvärderingen

visar att de flesta av jordbrukarna använde stödet till investeringar och att de angav att finansiering av just större investeringar är det ekonomiska problem som de angav som störst. I övrigt angav de att problem med likviditeten var relativt liten. Av resultatet i utvärderingen framkom också att stödmottagarna upplevde att organisationen kring ansökning och utbetalning av stödet fungerat relativt bra. Dock angav många att de upplevde arbetsgången kring stödet som allt för byråkratisk (Sveriges lantbruksuniversitet, 2010).

Halvtidsutvärderingen för programperioden 2007-2013 diskuterar också huruvida startstödet riskerar att ta ut sig själv genom att bidra till att priset på jordbruksfastigheterna höjs. Om det blir vedertaget att jordbrukare som tar över fastigheter kommer att få ett visst belopp pengar i samband med övertagandet skulle detta kunna bidra till att det räknas in i försäljningspriset, som då stiger. Att inte ge något startstöd skulle då medföra lägre fastighetspriser (Sveriges lantbruksuniversitet, 2010).

1.3 Metod

Den materialinsamlingsmetod jag huvudsakligen har använt mig av är intervjuer, närmare bestämt halvstrukturerade livsvärldsintervjuer, som är en kvalitativ form av forskningsintervju. Den halvstrukturerade livsvärldsintervjun kan nästan liknas vid ett samtal mellan informanten och mig som forskare, med den skillnaden att vid intervjun så har forskaren fokus på att lyssna men också att leda samtalet åt lämpligt håll. Syftet är att försöka förstå fenomen och handlingar utifrån informantens eget perspektiv, ett förhållningssätt starkt influerat av fenomenologin (Kvale & Brinkman, 2009). Den halvstrukturerade livsvärldsintervjun möjliggör att som forskare kunna få en djupare inblick, jämfört med andra materialinsamlingsmetoder, i varför en informant handlar som den gör (Fägerborg, 2011). Det är också just av denna anledning som jag väljer att närma mig min forskningsfråga kvalitativt och använda mig av intervjuer som metod.

1.3.1 Avgränsning och urval

Jag har gjort intervjuer med sex personer. Fyra av intervjuerna gjordes hemma hos informanten eller på den gård där han eller hon arbetar. En intervju genomfördes på informantens arbetsplats och en på ett café i Uppsala. Fyra av informanterna är män och två är kvinnor, fem har fått startstödet och en har inte fått det på grund av att medlen var slut. För att komma i kontakt med lämpliga informanter utgick jag från en lista över alla som sökt startstödet under den senaste programperioden, 2007-2013, i Uppsala län. Avgränsningen blev då alltså Uppsala län och eftersom man som jordbrukare måste vara under 40 år vid ansökningstillfället och ansökningar sedan år 2007 var med så är alla mina informanter under 47 år. Alla är dessutom relativt nystartade eftersom startstödet måste sökas i anslutning till etablering.

Vid valet av vilka informanter jag skulle kontakta av dem som sökt startstödet så försökte jag få till en så stor spridning som möjligt. Därför tog jag med både kvinnor och män, både de som bor nära en stor stad (Uppsala) och de som bor längre bort, både de som sökt stödet i början av programperioden och de som sökt i slutet samt de som fått stödet beviljat och de som inte fått det. Dock var det svårt att hitta lämpliga informanter av dem som inte fått stödet beviljat. Många av dem som fanns med på listan över ansökningar och som fått avslag var inte behöriga att söka, varför de inte var relevanta för min studie. När jag valde ut informanter tog jag inte hänsyn till produktionsinriktning, dock visade det sig senare bli en relativt stor spridning där också.

1.3.2 Informanterna

Den första av mina informanter jag åkte till var Daniel. Daniel och hans fru har en gård på ungefär 100 hektar som ligger i vackra omgivningar med stora mangårdsbyggnader som omringar gårdsplanen. Det är Daniel som i huvudsak sköter driften på gården. Inriktningarna på verksamheten är ekologisk fårproduktion och växtodling. Daniel och hans fru hyr även ut hus på gården som åretruntbostäder samt boxplatser till hästar. Daniel berättar om många idéer och ambitioner han har för

gården när vi promenerar genom gårdsområdet. Daniel har både en bakgrund och utbildning inom de agrara näringarna och han och hans fru köpte gården för 5 år sedan.

Karl är en av två delägare i det företag som äger gården där han arbetar. Karl arbetade först på gården som anställd men fick sedan erbjudande om att bli delägare vilket han sa ja till. Gården är på 300 hektar och ligger i platt jordbrukarbygd med relativt nära till Uppsala. Inriktningen är konventionell växtodling. Inom företaget bedrivs också andra verksamheter. Företaget har en anställd som arbetar med driften tillsammans med Karl. Karl bor inte på gården utan bor med sin familj i en villa en bit bort. Han har inte jordbrukarbakgrund men har flera års erfarenhet av att arbeta med jordbruk.

Tina och jag sågs på hennes arbetsplats där hon arbetar när hon inte driver sin egen jordbruksverksamhet. Gården som Tina och hennes man har omfattar 4 hektar och deras företag har flera olika inriktningar. De har bin, får och höns där fåren och hönsen är av gammal lantras. Tina bedriver även lite växtodling, men precis som djurhållningen så är allt mycket småskaligt och Tina menar att det är det som är meningen. Att bedriva ett småskaligt jordbruk där de kan producera livsmedel själva och också kunna sälja i liten skala. Vad som genomsyrar hela verksamheten, och alla de visioner som Tina har och beskriver för mig, är ett stort engagemang för miljö- och matförsörningsfrågor. Tina och hennes man startade den verksamhet som de bedriver idag kring år 2010 och målet är att någon eller båda kan gå ner i arbetstid eller helt sluta arbeta vid sidan om för att kunna ägna mer tid och sina egna företag och gården.

Sara bor med sin sambo på den gård där hon är uppvuxen, som ligger i skogsbygd norr om Uppsala. Hon har tagit över gården från sina föräldrar. Verksamheten har hon nu drivit själv, med viss hjälp av hennes pappa, sedan år 2008. Hon tar också hjälp av grannar med vissa tjänster inom jordbruket. Verksamheten innefattar framför allt mjölkproduktion och Sara har i dagsläget 35 mjölkkor plus ung-

djur, totalt cirka 70 djur. Gården är på ungefär 60 hektar, varav en del är skog, plus cirka 25 hektar som är arrenderat. Hon säger själv att det inte är någon jordbruksbygd utan lämpar sig bättre för djurhållning. All produktion på gården är ekologisk och Sara menar att hon är ganska liten produktionsmässigt, något hon medvetet vill vara bland annat för att ha möjlighet att ha koll på djuren ordentligt.

Drygt sju mil nordost om Uppsala bor Mattias. Mattias håller på att ta över en gård av sina föräldrar och arrenderar för tillfället marken, men har tagit över inventarierna. Målet är att till slut ta över även all mark. Förutom den gården där vi ses, som är knappt 100 hektar stor, så har familjen ytterligare två lite mindre enheter. Mattias berättar att det fortfarande är oklart exakt hur generationsskiftet ska gå till eftersom Mattias har två syskon som ska lösas ut men att det än så länge har fungerat bra. Inriktningen på gården är ekologisk mjölkproduktion och det finns 80 kor plus rekrytering. Det är framför allt Mattias som står för driften men även hans mamma och pappa hjälper till en del.

Min sjätte och sista intervju var med Fredrik, som var den av mina informanter som inte fått startstödet beviljat. Vi träffades på ett café i Uppsala. Fredrik har en jordbruksfastighet på 17 hektar som han köpte för drygt 3 år sedan. Han har ett annat arbete vid sidan av sitt jordbruk och har en lägenhet i Uppsala, förutom jordbruksfastigheten. Fredrik berättar att fastigheten inte hade varit brukad på länge när han tog över den och målet med den nu är att bruka den med inriktning på landskapsvård. Det är ett småskaligt jordbruk med några får som går på en del av betesmarken. Fredrik nämner att det är ett landskap som lämpar sig rätt så dåligt för växtodling varför han har valt att ha djur istället. Fredrik har ett arbete relaterat till miljö och miljöproblem och anger detta i samband med att jag frågar om varför han valde att starta den verksamhet han gjort.

Mina sex informanter har alla fingerade namn för att inte röja deras identitet.

1.3.3 Min egen roll

Min ambition med den här studien är inte att presentera objektiva fakta om och dra generella slutsatser kring varför alla unga jordbrukare i Sverige tycker och agerar som de gör. Det är mitt empiriska underlag för litet för. Däremot hoppas jag kunna bidra med en ökad förståelse för vad som kan vara drivkrafterna för etablering och förslag till varför utvärderingarna menar att startstödet inte haft någon direkt effekt på antalet etablerade. Ordet objektivt passar dessutom dåligt in på den här typen av kvalitativ studie. Att förhålla sig objektiv till sitt fält och att se sina informanter endast som studieobjekt är i princip omöjligt (Ehn & Klein, 2007). Jag märkte mer och mer tydligt under arbetets gång hur känslomässigt påverkad jag blev av de jordbrukare jag åkte och träffade. Det visade sig genom att jag sympatiserade och kände en förståelse för nästan alla känslor de gav uttryck för, också detta ett fenomen som inte är helt ovanligt bland forskare och deras relation till sitt fält (ibid).

Genom att reflektera över min egen roll vill jag föra in ett reflexivt angreppssätt i analysen av mina resultat. Vare sig jag vill det eller inte så påverkas informanterna av mig precis som jag påverkas av dem under våra samtal (Ehn & Klein, 2007). I vissa situationer blev det mer tydligt än i andra att jag inte själv har jordbrukarbakgrund och att den erfarenhet jag har egentligen handlar om den teoretiska kunskap jag har skaffat mig genom min utbildning. Detta faktum försökte jag bemöta på ett ödmjukt sätt genom att vara öppen med hur mycket jag kan och inte. Exempelvis så använde informanterna ibland mig för att exemplifiera vad dem ansåg vara en karaktäristisk länsstyrelsetjänsteman. Nämligen en ung, nyutbildad agronom, utan egen jordbrukarbakgrund. Jag kände aldrig att jag blev fientligt bemött på grund av detta, de jordbrukare som jag träffade var alla mycket tillmötesgående och villiga att berätta om sig och sina verksamheter.

2 Tidigare forskning

Den tidigare forskning som är relevant för mitt uppsatsämne finns att hämta bland flera olika och något spretiga forskningsområden. Eftersom det handlar om relativt unga jordbrukare och övertagande av jordbruksverksamheter så kommer studier kring generationsskiften väl till pass. Grubbström, Stenbacka och Joosse har gjort en studie om ungdomars synsätt på framtiden som jordbrukare. Studien är gjord bland en grupp ungdomar på ett gymnasium med inriktning mot de agrara näringarna. Några av slutsatserna handlar om att det inte är ekonomisk lönsamhet som är drivkraften bakom att unga människor börjar med jordbruk. Snarare handlar det om intresse (opublicerad).

Socialt entreprenörskap och samhällsentreprenörskap är begrepp som är relevanta i min studie, för att förklara det engagemang som mina informanter känner för sin verksamhet. Sundin förklarar socialt entreprenörskap som ett fenomen där en verksamhet skapas av sociala syften och inte i första hand av ekonomiska. Verksamheten ska däremot kunna finansiera sig själv. Ofta uppkommer det sociala entreprenörskapet genom marknadsmisslyckanden och där entreprenören saknar någon funktion i samhället. Företaget blir då inte ett mål i sig, utan endast en väg för att nå målet. Enligt viss forskning är det också viktigt för socialt entreprenörskap att ha hög legitimitet, vilket kan vara svårt att upprätthålla och bevara. Därför kan inte den här typen av företag ägna sig så mycket åt expanderings och diversifiering, utan behöver hålla sig till sin ursprungliga verksamhetsidé. Detta leder till att den ekonomiska avkastningen kan bli låg (Sundin, 2009). Samhällsentreprenörskap är

en form av socialt entreprenörskap. Det skiljer sig på så sätt att samhällsentreprenörskap har ett uttalat samhällsnyttigt syfte. Jordbruksföretag som bidrar med service på landsbygden är ett tydligt exempel. Samhällsentreprenörerna är ofta eldsjälar med innovativa idéer (Moe, 2009).

Flygare och Isacson bidrar, med sin bok *Jordbruket i välfärdssamhället*, med ett historiskt perspektiv till relationen mellan jordbrukare och myndighet. Förhållandet till den myndighet som ansvarar för kontroller av jordbruksverksamheter, idag Länsstyrelsen, var från början god. Som jordbrukare hade man respekt för tjänstemännens tekniska kunnande. I samband med att jordbruket skulle rationaliseras på 60-talet så svängde inställningen till kontrollmyndigheten. Den kom då att representera allt för mycket byråkrati och brist på medkännande för de enskilda jordbrukarna (Flygare & Isacson, 2003). För en hjälp i analysen av hur de jordbrukare jag pratat med ser på de regleringar som omger jordbruket, och kanske framförallt hur relationen ser ut med länsstyrelsens tjänstemän, har jag använt en studie av Eriksson. Det är en studie om hur mötet ser ut mellan den gemensamma jordbrukspolitiken och enskilda jordbrukare, i det här fallet fäbodbrukare. Eriksson beskriver hur myndigheters fokus på mätbarhet krockar med fäbodbrukarnas vardag (Eriksson, 2009).

För att få ytterligare perspektiv på jordbrukares relation till myndigheter så är det relevant att jämföra med Giddens teorier kring lekmän och expertis. Han menar att hela vårt samhälle bygger på att lekmännen behöver ha en tillit till expertisen eftersom vi inte längre har självhushållning. Exempelvis behöver vi lita på att vägarna är ordentligt byggda när vi kör på dem, vi behöver lita på att vattnet är ordentligt renat för att kunna dricka det och så vidare. Tilliten till expertisen är dock ambivalent. Okunnighet för med sig försiktighet och skepticism vilket också är känslor som riktas mot expertisen, samtidigt som dess kunnande ses med respekt. Om lekmannen vid upprepade tillfällen får erfara en bristfällig expertis så kan han eller hon ge upp rollen som lekman och förhållandet till expertisen blir lätt cynisk (Giddens, 1996).

3 Motiv, svårigheter och åtgärder

3.1 Startstöd – bra eller dåligt?

Precis som tidigare utvärderingar av landsbygdsprogrammet har visat (Sveriges lantbruksuniversitet, 2010) så menar alla informanter jag pratat med att startstödet inte haft någon avgörande effekt på valet att starta en jordbruksverksamhet eller för tidpunkten av starten. Beskrivningen av betydelsen av stödet vid etableringen skiljer sig något åt. Dock är den övergripande uppfattningen att stödet hade en begränsad betydelse i den meningen att ingen av informanterna tror att verksamheten skulle ha sett speciellt mycket annorlunda ut utan stödet.

[Startstödet] är ju knappast någon avgörande betydelse för att man håller på /.../ hade jag inte fått startstödet hade jag nog inte märkt så mycket utav det heller för då hade ju inte pengarna kommit helt enkelt. Så det var ju det man kände, att när pengarna kom så ville man ju göra något mer märkvärdigt och då var det ju att sikta på en traktor. Annars hade man väl bara kört vidare på den man hade. (Mattias)

Hade jag fått stödet hade det kanske snabbat på verksamheten lite, men jag skulle inte säga att det har någon avgörande betydelse. (Fredrik)

Även om inte startstödet haft någon avgörande betydelse för etableringen av jordbruksföretag så påpekar Mattias och Fredrik att stödet ändå underlättat verksamheten. De har kunnat göra investeringar eller lösa banklån som annars hade fått ske

mer successivt och längre fram i tiden. En av informanterna tog också upp vikten av att vid ett generationsskifte kunna göra verksamheten till sin egen genom att göra vissa investeringar, och att dessa investeringar underlättas i och med startstödet.

I princip alla informanter uttrycker att 250 000 kronor är ett välkommet bidrag till verksamheten men att beloppet i sig inte spelar speciellt stor roll.

Alltså 250 000 i dagen läge, om man startar upp, är så himla liten del. Det är hemskt att säga, men det beror ju på om man sätter in pengarna på kontot eller om man investerar men investerar man så är det ju såklart en bit på vägen, men det är sådana belopp så fort man ska investera i något, så då känns 250000 inte så mycket. (Sara)

Vid frågan om ett större stödbelopp hade varit bättre förhåller sig informanterna tvekande. Alla uttrycker en önskan om att jordbruket ska kunna klara sig utan stöd men konstaterar samtidigt att det i dagsläget inte är möjligt. Eftersom mina informanter är kritiska till stöd och subventioner från början, faller det sig också naturligt att vara skeptisk till en ökning av stöden. En annan anledning till skepticismen är att informanterna menar på att det i så fall blir färre som får ett större belopp, vilket inte är rättvist.

Att dagens jordbrukarkår i Sverige har en relativt hög medelålder (Jordbruksverket, 2014) håller alla informanter med om. De tycker också att landsbygdsprogrammet gör rätt genom att satsa på unga. De kommer med flera exempel på gårdar i sitt grannskap som läggs ned för att det inte finns någon som vill ta över, vilket ses som något negativt både för bygden och för jordbruksnäringen. Dock ger några uttryck för uppfattningen att begränsa startstödet till enbart de som är yngre inte är den bästa lösningen utan att samma chans ska ges till alla som vill nyetablera, oavsett ålder.

Det kanske är lite fel [att bara ge startstöd till personer under 40 år] egentligen för det är ju meningen att man ska kunna byta inriktning på sitt liv mitt i livet också. Vi lever ju så

pass länge idag så jag vet inte om det är riktigt rätt att bara ge till dem som är under en viss ålder men jag kan ju förstå att man vill få in fler unga jordbrukare. (Tina)

De äldre kan också erbjuda mycket kunskap varför det framställs som självklart bland informanterna att även de äldre jordbrukarna ska värnas. Daniel nämnde också att den relativt höga medelåldern på jordbrukare tyder på stabilitet, genom att jordbrukare är villiga att arbeta på samma ställe i hela sitt liv. En person som har en anställning någonstans arbetar sannolikt inte där hela sitt liv. Ytterligare ett skäl, som kommit upp under mina samtal med informanterna, till att det kan vara fel att begränsa startstödet till dem som är under 40 år är att man vid generationsskiften måste vänta på att föräldrarna inte längre arbetar kvar i jordbruket. Det finns också fler skäl till att generationsskiften kan dra ut på tiden (Grubbström, Stenbacka & Joosse, opublicerad). Vid det laget kanske den dotter eller son som ska ta över redan passerat 40 år.

3.2 Varför bonde?

Motiven till varför man väljer att starta en jordbruksverksamhet skiljer sig något åt men alla informanter jag pratat med är överrens om att arbetet som jordbrukare är mer en livsstil än enbart ett yrke. Dessutom en livsstil och verksamhet att vara stolt över. Utöver dessa skäl går det att urskilja två andra huvudsakliga orskare till etablering. Det ena skälet är att det hos några finns en önskan om att öka sin självförsörjningsgrad av livsmedel som ett motstånd mot dagens industrialiserade produktion av livsmedel. En stor medvetenhet om miljöproblem finns också hos dessa och en önskan att kunna bidra till en förbättring av problemen. Det andra skälet presenteras hos några av jordbrukarna som att de är uppvuxna i jordbruket och att det har varit mer eller mindre oreflekterat och självklart att dem ska ta över verksamheten efter sina föräldrar.

3.2.1 En livsstil att vara stolt över

Men det är ju en livsstil, det är inget 7-16 jobb direkt. (Fredrik)

Det är ingen som vill jobba 7 dagar i veckan 10 timmar om dagen för ingenting /.../ samtidigt har det ju alltid hetat att en bonde inte ska ha någon lön /.../. Man säger att det är ett sätt att leva, för jag har aldrig hört någon som tar ut x antal tusen [i lön]. (Sara)

I Grubbström, Stenbacka och Joosses studie framkommer det också att jordbruksföretagande är en livsstil. Ungdomarna i studien påstår vidare att det krävs ett stort engagemang för att lyckas med sitt jordbruk eftersom det kräver långa arbetsdagar utan mycket i lön (Grubbström, Stenbacka & Joosse, opublicerad). Detta visar sig bland annat genom vad Karl och Sara säger, en jordbrukare lägger mycket fler timmar på sin verksamhet än vad en ”vanlig” anställd gör. Ett annat exempel som kommer upp där en anställning jämförs med jordbrukaryrket är att många bönder arbetar utan lön, ett fenomen som är väldigt sällsynt inom andra branscher. Några av informanterna säger också att de nästan aldrig kan vara lediga och att de har ”jour” dygnet runt. Trots att informanterna uttrycker alla dessa saker som nackdelar för branschen väljer de ändå att fortsätta driva sin verksamhet, vilket jag tolkar som att ett stort engagemang och intresse ligger bakom. Det bekräftas också av både Daniel, Karl och Fredrik som säger att deras dröm länge har varit att driva ett jordbruk. De jordbruksföretag som informanterna bedriver har på så sätt flera likheter med socialt entreprenörskap. Det sociala entreprenörskapet kännetecknas av att intentionen är det centrala. Företagsidén är vad som spelar roll och företagsformen är enbart ett verktyg för att nå dit. Företag som startats av sociala skäl har alltså inte vinstmaximering som mål men företaget ska vara vinstdrivande för att kunna försörja sig självt (Sundin, 2009).

Det går tydligt att urskilja att de jordbrukare jag pratat med känner en stolthet för sin verksamhet och vad de ägnar sig åt. Engagemanget visas upp genom en stolthet för vad man lyckas åstadkomma, men kanske framförallt *hur* man gör det. Det finns en norm inom jordbrukarkåren som säger att fysiskt arbete premieras. Bättre att vara ute och ordna med traktorn än att sitta inne med bokföring, är man ute och gör praktiska saker syns det utifrån. Följaktligen är inte alla handlingar optimerade

utifrån ett ekonomiskt perspektiv (Flygare & Isacson, 2003). Sara berättar om det genom att ge exempel från sin mjölkproduktion där hon säger att hon kanske inte producerar lika många liter som en konventionell storskalig producent men hon har minsann inte så mycket veterinärbesök och hennes kor håller längre. Forskare menar att jordbrukssektorn innehåller drag av det äldre samhällets skam- och ära-kultur, i större utsträckning än vad som går att finna i andra branscher (Flygare & Isacson, 2003). Vikten av att känna ära och stolthet i sitt arbete visar sig i både Sara och Daniels uttalande. Daniel motiverar också att anledningen till att han driver sin verksamhet är inte av ekonomiska skäl utan för att han vill göra något som han kan må bra av.

Jättestora tankar men jag vill vara stolt över vad jag håller på med, inte för att bli rik det skiter jag i, jag kommer aldrig bli rik. Jag vill kunna betala mina fakturor, jag vill kunna göra världen till ett bättre ställe, i alla fall inte till det sämre. Jag vill att folk kommer hit och tittar. Det hoppas jag på. (Daniel)

3.2.2 Att veta hur hönsen har det

Det låg så naturligt att man ska börja producera mera eget och börja sälja det som är mera närproducerat och slippa industrikött, där djuren inte har det så bra. Man vill ju att djuren ska ha det bra, vi är ju köttätare men vi jagar ju så det mesta köttet vi äter är ju sånt som vi skjutit själva, men man vill se hur hönsen har det i hönsriet, man vill inte köpa ägg i affären när man vet hur dom har det /.../ jag ser egentligen att man ska gå ifrån det gamla sättet, det här med storskaliga industriella. Jag tycker alla ska ha små gårdar, dom behöver inte vara större än vår gård. Så att alla kan odla så mycket som möjligt själva, det behöver inte vara så storskaligt med stora maskiner, rationellt alltså, stora ytor och stora monokulturer... Den biologiska mångfalden blir ju väldigt lidande. Det tror jag är väldigt inpräntat i den äldre generationen att det ska vara storskaligt, raka diken och platt mak och konstgödsel och så. (Tina)

Bland de sociala entreprenörerna finns också samhälls-entreprenörerna. De kännetecknas av att det finns ett tydligt samhällsnyttigt syfte med företaget, där idealet

handlar om att förändra samhället (Sundin, 2009). Tillvägagångssättet ska vara innovativt och samhällsentreprenörerna är ofta eldsjälar (Moe, 2009). Hos Tina syns tydligt viljan att vilja förändra. Hon tar ställning mot sättet som mat produceras idag och vill kunna bidra med ett alternativt tillvägagångssätt. Även Daniel och Fredrik anger kopplingar till miljön när de berättar om varför de bedriver den verksamhet dem gör idag. Daniel berättar om att hans pappa blivit allergisk mot vissa mediciner och att det hängde ihop med besprutningen av grödorna som de hade på gården där Daniel är uppväxt. Han berättar vidare att han i samband med sin utbildning blev medveten om riskerna som finns med besprutning. Därför tyckte han att det var en självklarhet att odla ekologiskt i sitt eget jordbruk. Daniel berättar också om att de gärna vill att hyresgästerna till de boningshus de hyr ut ska vara miljömedvetna och gärna sopsortera. Vidare berättar han att många av de boende odlar lite grann själva i det gemensamma trädgårdslandet som finns på gården. Fredrik anger i samband med att jag frågar varför han har valt att starta sin verksamhet att han arbetar med miljöfrågor. Han anger också att huvudinriktningen på verksamheten är att bedriva landskapsvård.

3.2.3 "Jag har väl alltid sagt att jag vill bli bonde"

Genomgående hos alla informanter finns ett engagemang för djur och natur. Mattias och Sara, som är de av informanterna som tagit över jordbruksverksamheten av sina föräldrar, uttrycker en annan typ av självklarhet inför valet att bli jordbrukare, än vad de andra informanterna gör. Sara säger så här: *"och jag har väl alltid sagt att jag vill bli bonde, eller jag vet inget annat eller kan inget annat. Nämen det har blivit så bara."* Mattias uttrycker sig på ett likartat sätt och säger att *"det [är] ju inte så jädra märkvärdigt"* och syftar då på att bli jordbrukare. I studier kring generationsskiften så har det framkommit att processen som tillslut leder fram till att något av barnen tar över pågår under lång tid. Processen att "skola in" den framtida arvtagaren börjar inte sällan tidigt i åldrarna men utan att föräldrar eller barn är medvetna om det. För att upptäcka processen behöver man se bland skeenden i vardagen (Flygare & Isacson, 2003). Detta kan vara en av förklaringarna till att Sara och Mattias ser så självklart och oreflekterat på sitt övertagande av

jordbruksverksamheten. Viss tidigare forskning gjort på generationsskiften inom jordbruket visar att en av anledningarna till att vissa väljer att ta över sina föräldrars jordbruk är för att de har ett känslomässigt band till platsen och gården (Grubbström, Stenbacka & Joosse, opublicerad; Flygare & Isacson, 2003). Det ger dock varken Sara eller Mattias uttryck för. De pratar båda om att de kan tänka sig att flytta och ha sin verksamhet på något annat ställe. Snarare verkar Sara och Mattias ha ärvt ett känslomässigt engagemang för jordbrukarlivet och inte specifikt för platsen.

3.3 Svårigheter

Under samtalen med jordbrukarna dök det upp flera faktorer som de betraktade som svårigheter vid etableringen av ett jordbruksföretag eller i samband med driften av detsamma. De i intervjuerna mest framträdande svårigheterna var, utan inbördes ordning, ekonomi, äldre jordbrukare som inte vill släppa över till de yngre, regler och kontakten med myndighet samt att det kan vara kritiskt att skaffa sig rätt kontakter. I de följande avsnitten kommer dessa olika faktorer behandlas var och en för sig.

3.3.1 Ekonomi

Priset på jordbruksmark har ökat markant de senaste åren, 2011 års medelvärde per hektar var 50 500 kronor och beräknas till fem gånger så högt som år 1995. Även arrendepriiserna har stigit under samma tidsperiod. Den främsta förklaringen till prisökningen är den reform av jordbrukspolitiken som ägde rum år 2005, där stöd nu betalades ut baserat på arealen och inte på vad som odlades. Mark som tidigare inte varit stödberättigad kunde då bli det. Det genomsnittliga priset per hektar skiljer sig mycket från vart i landet man befinner sig, mellan södra och norra Sverige kan det skilja mer än 100 000 kronor och det högre priset gäller då södra Sverige (SCB).

De höga markpriserna, och överhuvudtaget de kostnader som tillkommer vid etablering, är problem som flera av informanterna nämner under intervjuerna. Mattias tror att *”de där höga summorna dom tar ju död på jordbruket dom”*. Sara och Fredrik säger båda att de knappt tror det är möjligt att starta från grunden och bygga upp ett jordbruk till den nivån så att man kan leva på det, utan att redan äga mark eller på annat sätt ha tillgång till mycket kapital. Även Karl uttrycker liknande tankar.

Men största svårigheten är ju kapitalet, jag menar jag äger ju ingen egen gård, ingen egen mark, skulle jag starta på den nivån så skulle det ju ta en hel livstid att bygga upp, om man leker med tanken, skulle jag köpa det här 300 ha det är ju 30 milj. Även om man arrenderar så krävs ju en - en och en halv miljon för att starta. (Karl)

Svårigheten för jordbrukare att få lån beviljat är också någonting som dyker upp under intervjuerna. Informanterna förklarar svårigheten med att jordbrukssektorn är en bransch med mycket fluktuerande priser på varor (Jordbruksverket, 2014a) vilket gör det svårt att förutsäga lönsamheten för framtiden. Detta, tillsammans med stigande markpriser, gör att det kan vara svårt att våga och tycka att det är värt att investera i jordbruksverksamhet. Mattias uttrycker sig såhär angående oron som han behöver leva med som jordbrukare:

Den största svårigheten skulle jag väl säga är oron. Man vet ju inte vart det barkar hän, satsar man nu kan man ju antingen vara en storvinnare eller en förlorare om 10 år det vet man ju inte det beror ju på vart det barkar hän. (Mattias)

3.3.2 Tjurskalliga bönder

Jag vet ju flera vänner där inte föräldrarna vill släppa, jag menar vill mina barn ta över detta så är det ju bara kul. Men jag tror över lag att bönder är lite tjurskalliga. (Karl)

Karls uppfattning om andra, framförallt äldre bönder, och svårigheten med att som ung ta över en jordbruksverksamhet från någon äldre, är en uppfattning han delar med fler av jordbrukarna jag pratat med. Sara berättar om en historia där en av

hennes jordbrukarkollegor satsade stort och investerade i sin gård tillsammans med sin son. Sonen skulle senare ta över verksamheten var det bestämt men vart efter tiden gick så släpptes inte sonen in i verksamheten vilket till slut ledde till att han tröttnade på fadern och valde att flytta ifrån gården. Fadern börjar nu bli gammal och orkar inte längre själv driva sitt jordbruk och har därför börjat avveckla och Sara tror att den gården kommer att stå tom om några år. För att generationsskiften ska lyckas behövs öppenhet i kommunikationen mellan förälder och barn (Lange et al., 2011 se Grubbström, Stenbacka & Joosse, opublicerad). Vad som kanske började i en öppen dialog mellan fadern och sonen i det fall som Sara berättar om, blev förmodligen inte så öppen. Att fadern inte ville släppa gården var uppenbarligen något han inte sagt. Tidigare forskning på området visar att det också är viktigt att den som ska ta över driften bör ha möjlighet till inflytande över verksamheten, för att inte tappa intresset (Mishra & El-Osta, 2008).

Samtidigt förstår informanterna varför det kan vara svårt för den äldre generationen att släppa in nya i sina företag och verksamheter. En anledning som nämns är att när man som jordbrukare lagt ner så mycket tid och engagemang så kan det av nostalgiska skäl vara svårt att lämna över sitt "livsverk" till någon annan. Ännu svårare kan det bli om det dessutom inte finns någon inom familjen eller vänkretsen som är intresserad. Att släppa över sin verksamhet till någon helt utomstående kan då vara extra svårt. Dessutom kan det vara svårt att hitta en lämplig ersättare. Som tidigare konstaterats så är jordbruksföretagandet ofta mycket mer än bara ett yrke, det är också en livsstil. Att hitta någon som delar ens värderingar kring hur man byggt upp sin verksamhet kan då vara svårt enbart genom en annons på Internet eller liknande. Sara menar dessutom att de eldsjälur som finns och som vill bli jordbrukare ofta redan har en fastighet som det är bestämt att dem ska ta över. Eftersom jordbruksföretagarna blir färre finns det alltså ett överskott på jordbruksfastigheter (källa samma som i bakgrunden), vilket för att några måste läggas ned.

Ytterligare en anledning till att äldre inte släpper över sina jordbruksverksamheter är för att de helt enkelt inte kan, av ekonomiska skäl, vilket Mattias påpekar.

För många bönder jag pratar med idag som säger det att ja vi har ju investerat här så vi kan inte gå i pension för dom har sådana avbetalningar och ingen har råd att ta över det där. (Mattias)

Han förklarar det genom att säga att även om man vill överlämna sin verksamhet till någon annan och dessutom kan tänka sig att gå ner i pris för att göra det, så finns inte möjligheten eftersom man helt enkelt inte har råd. För att överleva själv måste man alltså sälja till ett så pass högt pris att man dels har råd att betala av sina skulder och har råd att ta ut en del i pension. Detta hänger också ihop med de höga priserna på mark som råder just nu, som diskuteras i avsnittet ovan.

3.3.3 Länsstyrelsen och kontroller

De regler som finns för att reglera jordbruket är någonting som engagerar alla de jordbrukare jag pratat med. Detta är inte så konstigt eftersom branschen är omgärdad av en rad regler och restriktioner som jordbruksföretagarna måste ta hänsyn till. Även om jordbrukarna förstår anledningen till att reglerna finns och måste finnas så ger de uttryck för att reglerna är för många och att systemet är för byråkratiskt. Fredrik, som i jämförelse med de andra har en relativt liten verksamhet, säger så här:

Behövs enklare regelverk, kanske kunde man vara lite frikostig med dispenser. Men jag kan inte undgå att häpnas lite över hur mycket dokument det behövs för även en så här liten verksamhet. Det känns som man har lite för byråkratiskt regelverk. (Fredrik)

Sen är det ju alla regler som är det blir bara mer och mer och mer regler, så man tänker nästan varje dag att vad har jag gjort idag som jag inte får eller ska eller måste. Och sen alla de här kontrollerna, jag tror jag har haft typ sex kontroller på dom här åren. Du är hela tiden kontrollerad, du ska kunna hosta upp alla papper och det här och det här och det här. Man känner bara att det bara är kontroller hela tiden, ja kontroller och man ska kunna försvara sig hela tiden. Det tycker jag, man försöker göra sitt bästa för att djuren

ska må bra och man försöker hålla ordning och ändå ska man bli ifrågasatt hela tiden.
(Sara)

Sara håller med om att det är mycket regler kring driften av hennes verksamhet. Hon beskriver hur reglerna styr mycket av det hon företar sig inom företaget och hur påfrestande det kan vara att vara så kontrollerad. Kontrolleringen innebär också en oro för att inte bli ”godkänd”, en känsla som Sara berättar för mig ibland är på väg att ta bort glädjen för det hon ägnar sig åt. Ytterligare en konsekvens av alla regler och kontroller är att Sara och några av de andra jordbrukarna jag pratat med känner att de inte har något förtroende från kontrollinstanserna för sin yrkeskunskap. Kontrollinstanserna utgörs framförallt av länsstyrelsen som är landsbygdsprogrammet och landsbygdspolitikens representanter gentemot jordbrukarna (Eriksson, 2013). Karl kommenterar, precis som Sara och de andra, att han förstår att det behöver finnas regler. Samtidigt syns även här de blandade känslorna jordbrukarna jag pratat med har inför reglerna, de behövs men är till viss del felaktigt utformade ur jordbrukarnas perspektiv.

Jag tycker regelverket är lite skevt, stelbent. Det tror jag alla tycker. Man känner sig lite som en hund när [länsstyrelsen och andra kontrollorgan] kommer och pekar med hela handen. Men jag kan ju förstå det också, jag menar man kan ju liksom inte bara dela ut vad det nu är vi får, en miljard. Man kan ju inte göra det utan att ha några kontroller. /.../ måste regelverket vara så stelbent? Jag tror inte det gynnar lantbrukare, jag tror att det innebär ångest när man får meddelandet om att länsstyrelsen ska komma ut, jag tror inte det är som att ”åh vad kul då kan vi diskutera lite”. (Karl)

I både Saras och Karls uttalande syns också det ibland komplicerade förhållnings-sätt som finns gentemot länsstyrelsen. Det finns en känsla av att hela tiden behöva bli bedömd för sitt arbete. Mattias förklarar känslan som en oro eftersom man vet att länsstyrelsens bedömning kan innebära att man förlorar pengar, genom att de drar in på stöden. Han säger att det innebär ett beroende av en instans som man som jordbrukare egentligen inte skulle vilja befatta sig med om man inte behövde. Det blir också en ”krock” om vem som sitter på mest kunskap kring jordbruks-

verksamhet och hur man ska förvalta den kunskapen. Som Sara beskriver ovan så anser hon sig ha bra kunskap om djurhållning genom den erfarenheten hon har. Trots det blir hon ifrågasatt och länsstyrelsen tycker att hon ska göra på något annat sätt. Länsstyrelsen har lagar och regler på sin sida vilket gör att de har befogenhet att bestämma att Sara ska göra på något annat sätt. Eriksson beskriver liknande känslor bland de fäbodbrukarna hon pratat med i sin studie. De hamnar också i konflikten att trots att de tycker att tjänstemännen saknar rätt kompetens så har fäbodbrukarna inget annat val än att förhålla sig till vad tjänstemännen säger (Eriksson, 2013). Mattias beskriver samma fenomen genom att berätta om när han hade djurskyddskontrollanter på besök. I berättelsen blir det tydligt hur den teoretiska kunskapen krockar med den praktiska. Trots att länsstyrelsen och jordbrukaren, i det här fallet Mattias, troligtvis vill uppnå samma mål, god djurvälstånd, så har länsstyrelsen ett sätt att lösa det på och Mattias ett annat.

Sen var det ju två kor som saknade nummerlappar då, det kostade ju 20 000 då hehe. Det var ju brott mot tvärvillkoren men jag sa att det är ju bara jag som vet vilka dom är för dom klagade ju på att dom inte hade några nummer. Men jag sa ju det att det är ju 800 och 811 där då, man känner ju igen djuren. Men det var ju fortfarande inga nummer på dom då och det gick ju inte att märka dom medan dom var här det spelar ju ingen roll. Men jag sa det att det finns ju en lag som heter att djurägaren har en skyldighet att veta vad han har för djur då va och då tycker jag att då borde det räcka att jag vet vilka det är. För jag kan ju beställa hem nummer och sätta 800 på 811 och 811 på 800 och då är dom ju supernöjda ju för då har dom ju nummer. Och det där tycker jag är ju bara massa byråkrati det handlar om. Så det är väl sådana där saker som är det knepigaste med jordbruket. Det börjar bli så mycket regler och fanstyg. Man blir tokig. (Mattias)

Mattias berättar också att han blivit inbjuden på inspirationskväll för jordbruksföretagare.

När en annan åker på sådana där dagar ”inspirationsdagar” kallar dom det då åker man ju därifrån och funderar på om man ska lägga ner på en gång då tycker man att då finns det ingen framtidstro kvar. Arla knallar fram där och börjar prata om att det är ju en

global marknad. Vi ska vara på en internationell marknad och man behöver ju inte hålla på länge inom svenskt jordbruk för att förstå att det är en helt annan nivå här. Jag åkte ju ner och tittade på en traktor för någon vecka sen, åkte ner mot Vara där, och inte ens där är konkurrensnivån lika egentligen. För där börjar ju fälten bli stora och breda och långt åt helsike ser man. Och så tänker man när man kommer hem till sin egen jävla bit här att dom maskinerna får jag inte ens in på åkern. Så det börjar ju på att bli lite.. jag menar redan i Sverige är ju skillnaden stor och då har man ju inte varit utomlands då men så undrar man ju hur ser det ut i Tyskland och Frankrike. Är det inte helt enkelt så att det är billigare att göra livsmedlen där om man ska ha en global marknad. (Mattias)

Ur berättelsen går det att skönja en konflikt kring att olika instanser inom jordbruksbranschen har olika sätt att se på verksamheten. Man har olika synsätt på vad som är utvecklande och inte och hur branschen faktiskt ser ut. Även här syns krocken mellan å ena sidan jordbrukaren och å andra sidan myndigheter. Generellt finns en ambivalens i hur vi känner tillit till expertis. Expertisen kännetecknas av en akademisk bakgrund (Giddens, 1996) och är i det här fallet länsstyrelsen. Giddens menar att vi dels litar på experternas akademiska kunnande men att tilliten gärna omvandlas till en skepticism och en rädsla. Dessa känslor blir mer påtagliga gentemot en expertis som uttrycker sig med ett avancerat och specialiserat språk (Giddens, 1996). Den byråkratisering av jordbruket som mina informanter ger uttryck för kan vara ett exempel på när denna form av specialiserade språkbruk kommer fram. Även i Mattias berättelse om inspirationsdagen så ironiserar Mattias över Arlas språkbruk i form av *global och internationell marknad* vilket också kan vara uttryck som är främmande för jordbrukarna. Jag uppfattar att det finns två uttalade skäl till informanternas negativa inställning till myndighet. Det ena handlar om den attityden som de jordbrukare jag pratat med upplever att exempelvis länsstyrelsen bemöter dem med. Daniel och Mattias säger så här om attityden de upplever att länsstyrelsen har gentemot jordbrukare de träffar:

Länsstyrelsen har framtoningen ungefär som att ”du vill bara ha ditt stöd”. Många [av mina] grannar som stör sig på den attityden. Men hallå där, jag har faktiskt rätt till pengarna! (Daniel)

En polare till mig han hade ju varit på möte med arla och så hade han ju frågat om han skulle få nå.. det är ju så mycket mer krav och sånt i Sverige och så frågade han om det skulle bli några subventioner då. Arla står ju fast vid att inte ta in några GMO /../ men han menade ju att det måste ju generera att svenska bönder får lite mer då men då hade dom sagt det på arla mötet att ”vi håller inte på med någon välgörenhetsverksamhet här inte”.. så så högt i rang står de svenska jordbrukarna. (Mattias)

Det andra skälet uttrycks genom att informanterna pekar på att det inte enbart räcker med en akademisk bakgrund för att förstå jordbruksverksamhet. Det behövs även praktisk erfarenhet för att kunna uttala sig på ett rättvist sätt kring driften av ett jordbruk. Detta menar informanterna att en del av tjänstemännen på länsstyrelsen inte har och att detta är ett problem när de kommer och möter ”verkligheten”. Den här attityden finns inom fler grenar i jordbruket. Eriksson beskriver precis samma fenomen i förhållandet mellan fäbodbrukare² och tjänstemän inom länsstyrelsen (2013). De fäbodbrukare Eriksson pratat med ifrågasätter tjänstemännens kompetens av praktiskt jordbruk på liknande sätt som mina informanter gör. Jag upplever att det finns en frustration bland de jordbrukare jag pratat med att de inte känner sig förstådda bland människor som inte själva har jordbrukarbakgrund. När de ska beskriva den typen av människor blir de ofta en beskrivning som passar väl in på mig själv. *”Om man tar dig som exempel, du kommer från stan, du har inte det här livet bakom dig. Det är nog svårt att förstå för någon som inte har bakgrunden och inte vet hur det är liksom”* (Sara). Karl ger uttryck för en liknande uppfattning.

Det driver ju inte lantbruket framåt att få kanske 70 stycken per år färdigutbildade [agronomer] som inte har någon bakgrund inom jordbruk /../ säg att 10 av dem hamnar fel då blir det inge bra. Det driver ju inte lantbruket framåt. Sen är det ju det här med att alla vill ha erfarna arbetare men ingen vill lära nya. Ibland kan man bli jävligt rädd för hur det är, jag menar hamnar en sån där person fel, jamen säg miljökontoret, dom kan ju

² Fäbodbrukare är också stödberättigade enligt landsbygdsprogrammet och är därför också i kontakt med Länsstyrelsen i motsvarande ärenden som mina informanter är.

slå undan fötterna på säg 40 lantbrukare. För stelbent organisation med för lite verklighetsuppfattning. (Karl)

Två av mina informanter berättar roat en historia för mig om hur en tjänsteman på länsstyrelsen varit hos en jordbrukare för att kontrollera hur marken användes för att göra en bedömning av EU-stöd. Tjänstemannen på länsstyrelsen hade efter sin kontroll sagt till jordbrukaren att det var mycket som inte stämde med den karta som markanvändningen jämfördes med. Jordbrukaren hade då upptäckt att tjänstemannen hållit kartan upp och ner och att det var anledningen till att han eller hon upptäckt så mycket som inte stämde. Eftersom detta är en historia som jag fick höra av två personer under mitt fältarbete så kan man tänka sig att historien är känd hos flera och gärna används för att raljera över länsstyrelsens kunskap. På motsvarande sätt beskrivs, i studien nämnd ovan om fäbodbrukare, hur jordbrukare har historier att berätta om länsstyrelsens tjänstemän (Eriksson, 2013). Historierna är exempel från jordbrukarnas sida på skeenden där förtroendet för länsstyrelsen ifrågasätts. Självfallet är det så att om lekmannen vid upprepade tillfällen anser att experterna inte längre uppfyller förväntningarna så försvinner förtroendet för experterna (Giddens, 1996).

3.3.4 Vikten av att ha rätt kontakter

Finns de finansiella medlen som behövs för att etablera, man har hittat en gård att ta över och har man accepterat de regler och kontroller som hör till en jordbruksverksamhet, då finns det enligt mina informanter en svårighet kvar. Det är att hitta och skapa rätt kontakter. På min fråga till Daniel om vad han tycker är den största svårigheten vid etablering svarar han:

Få rätt kontakter! /.../ Det finansiella har inte varit det största problemet för oss. Att få rätt kontakter och rätt kunskaper är det mest kritiska vid etablering. (Daniel)

Daniel berättar om hur han, i samband med köpet av sin verksamhet, fick bra hjälp av en jurist på LRF och att detta var viktigt för honom. Förutom att det kan vara

viktigt med bra kontakter med personer inom myndighet och rådgivningsbranschen så trycker också Daniel på vikten av att ha bra kontakt med sina grannar. De hjälper varandra med både det praktiska arbetet på gårdarna och med kunskaps- och erfarenhetsutbyten. Även Sara berättar om samarbeten hon har med grannar i sitt område, de hjälper varandra med bland annat maskiner. Hon uttrycker också att hon tror att det skulle vara svårt om man kom till ett helt nytt område och behöva bygga upp ett nytt kontaktnät. Även om vissa av mina informanter anser det viktigt att ha bra kontakter med myndighet och rådgivningsverksamheten så tolkar jag det som att den viktigaste och mest värdefulla kontakten är den med andra jordbrukare. Det är också andra jordbrukare som sitter inne på den praktiska kunskapen. I avsnittet ovan om jordbruksföretagandet som en livsstil diskuterade jag kring att det praktiska arbetet värderas högt bland jordbrukare (Flygare och Isacson, 2003). Om det praktiska arbetet värderas högt så värderas även den praktiska kunskapen högt, vilket kan vara ett skäl till att samarbetet och kontakten med andra jordbrukare bedöms viktigt.

3.4 Alternativa åtgärder?

På min fråga vilka andra åtgärder som istället för startstödet skulle kunna vara hjälpsamma att få så förhåller sig mina informanter tvekande. Det förefaller vara en svår fråga att besvara. Utifrån de skälen de angett för etablering och svårigheterna vid driften av ett jordbruksföretag så kan det vara svårt att koka ner det till praktiska stödåtgärder. Skälen som anges ovan som skäl till etablering, att man ärver sina föräldrar och/eller att man har ett intresse för miljö och matförsörningsfrågor, är motiv som är svåra att ange som mätbara stöd i Landsbygdsprogrammet. Att ekonomin och förhållandet till myndigheter är en svårighet som hänger ihop med att jordbruksbranschen är helt beroende av stöd och på så sätt är reglerad, är något mina informanter ger uttryck för. De uttrycker alla en önskan om att jordbruket skulle kunna klara sig fri från stöd. Hade konsumenter varit beredda att betala för vad maten faktiskt kostar och *”att jag skulle få 5 kr för mjölken och jag fick 50 kr för köttet. Nämen istället att vi fick betalt för det vi gjorde”* säger Sara.

Utan jordbruksstöd tror flera av mina informanter att ekonomin skulle bli bättre och att myndigheterna inte skulle behöva blanda sig i deras verksamhet i samma utsträckning som idag. Branschen skulle då kunna stå på egna ben precis som de flesta andra branscher.

Några åtgärder som kunde komplettera eller ersätta startstödet kommer dock fram under mina intervjuer. En av dem, som är kopplat till ekonomin, är att det skulle bli lättare att få lån. Mattias ringar in många delar av problematiken kring ekonomin i sitt uttalande, som de andra informanterna också ger uttryck för.

Vad man skulle kunna göra är faktiskt att göra om startstödet till möjligheter i lån eller någonting annat. Eller ett borgensstöd! Det är någonting jag har funderat länge på, det är nått som länsstyrelsen skulle kunna hålla på med. Alltså det är ju kontaktinsatser på nästan allting och om det då kommer en ung driftig kille och vill starta en maskinstation eller nånting då måste han ha en traktor och en press i alla fall då för att ha nånting att göra. Om han istället då, istället för startstödet, kunde få länsstyrelsen att gå i borgen för lånet så han slapp kontantinsatsen och la upp som traktorn på 7 år, pressen på 7 år och betalade av 15-20000 kr i månaden va. Och så blåste han på som fan under sommaren och pressade och drog in några hundra tusen så han hade möjlighet att betala lånen va. För den som inte har kontantinsats får ju inge lån. Och har man gått ur ett naturbruksgymnasium så har man ju inte så mycket i fickan. Då får ju kanske de här som skulle vara utmärkta företagsledare va kunde få en spark in i det där med företagande. Bara att starta ett företag kostar ju pengar. (Mattias)

Både Daniel och Mattias tar också upp möjligheten att få hjälp med kontakter. Kontakter med äldre bönder, både för den kunskapen som ofta äldre bönder sitter inne på. Men också för att man som ung intresserad kan få in en fot i en verksamhet, i det fall där man inte har någon anhörig med en jordbruksfastighet, och som man sen kan ta över. Daniel säger att kontakter även kan handla om hjälp med kontakter till länsstyrelse och rådgivningsinstanser. Detta håller Tina med om, hon menar att det är viktigt att information om diverse stöd når ut till alla.

Sara föreslår, med viss tveksamhet, en höjning av startstödet. Samtidigt säger hon att det egentligen handlar om att jordbruksverksamhet behöver få en bättre lönsamhet och att det är det som verkligen skulle kunna få fler att etablera. Daniel tror inte på ett höjt startstöd eftersom det skulle leda till att färre får. Hans förslag är istället lägga pengarna på projektstöd³ men att underlätta ansökningsförfarandet. Daniel tar här också upp förslaget med att ha en kontaktperson inom länsstyrelsen som har möjlighet att lägga ner mer tid än idag på varje enskild jordbrukare.

Alltid roligt [med ett större belopp startstöd], men jag kan inte motivera det. Så varför skulle dom göra det? Då ser jag hellre att de delat ut till fler, annars oschysst. Har man en hink pengar så är det bättre att fler får. Då kan man få en mindre summa utbetalt på en gång, och sen kanske kunna söka projektstöd i samband med det. Projektstöd tycker jag är mycket bättre än startstöd. Ta bort startstöd och ge projektstöd men då måste ansökningsförfarandet vara enklare. /.../ Och att man får hjälp med [ansökningsförfarandet till projektstöd], gärna genom samtal, visst det kostar pengar, eller att de kommer ut ännu hellre. Banker är mycket bättre på det, de kommer ut och tittar. Man har ett samtal, är det här en allvarlig företagare? Kanske lite gammaldags men bättre sätt tycker jag. Plus en kontaktperson på länsstyrelsen. Vill dem verkligen göra nytta, skicka ut någon, boka en halvdag eller heldag och gå runt så dom kan berätta vad man kan få för stöd och så vidare. (Daniel)

³ Projektstöd är en stödform som fanns att söka inom Landsbygdsprogrammet 2007-2013. Stödet gick att söka för olika typer av projekt på landsbygden (Landsbygdsdepartementet, 2012).

4 Varför fungerar inte startstödet?

När jag började med den här uppsatsen var tanken att startstödet skulle stå i fokus. Under arbetets gång har det dock visat sig att för att förstå startstödet konsekvenser och varför det finns, så är det mycket annat jag först måste skaffa mig en uppfattning om. För att få en djupare förståelse för varför startstödet inte haft någon effekt behöver jag förstå motiven till etablering hos jordbruksföretagare. Jag behöver förstå hur driften på ett jordbruksföretag fungerar och vilka svårigheter en jordbrukare stöter på i sin vardag. Det här är den huvudsakliga anledningen till att syftet med studien kom att handla om just de komplexa faktorer som motiv till etablering och svårigheter vid driften som uppsatsen nu huvudsakligen har kommit att handla om. Dock tycker jag att startstödet kan fungera som en bra ram kring hur komplicerat mötet mellan å ena sidan jordbrukaren och å andra sidan reglerande myndighet kan vara.

Att vara jordbruksföretagare är en livsstil snarare än enbart ett yrke. Det framgick tydligt i samtalen med mina informanter. Anledningen till att man etablerar som jordbruksföretagare är för att man känner ett stort engagemang och intresse för sin verksamhet. Ett intresse som kan kategorisera jordbruksföretagande som ett socialt entreprenörskap (Sundin, 2009). Förutom detta, som var relativt vedertaget bland mina sex informanter, så kunde jag urskilja två kategorier av motiv. Det ena handlade om att man ville flytta ut på landet för att kunna producera sin egen mat i större utsträckning, som en mer eller mindre uttalad protest mot dagens industrialiserade livsmedelsproduktion. Det andra skälet var att man var uppvuxen på ett

jordbruk och att man alltid sett det som relativt självklart att ta över efter sina föräldrar. Bland de svårigheter som informanterna nämner förekommer vid etablering och drift av en jordbruksverksamhet finns ekonomin. Det krävs idag mycket kapital för att köpa en jordbruksverksamhet, något som kanske framför allt inte unga människor har. En annan svårighet är att hitta en lämplig fastighet att driva sin verksamhet på. Äldre jordbrukare kan dra sig för att släppa över sin verksamhet, både av ekonomiska och nostalgiska skäl. En stor och överhängande svårighet som alla de informanter jag pratat med nämner är att jordbruket är reglerat av mycket regler och bestämmelser. För att upprätthålla dessa krävs också kontroller. Inte sällan uppkommer då situationer där klyftan mellan teoretisk och praktisk kunskap blir tydlig och leder till konflikt. Ytterligare en viktig faktor som framkom under mina intervjuer var vikten av att ha ett kontaktnät, både inom myndighet och rådgivningsverksamheten, men kanske framförallt bland andra jordbrukare. Samarbete mellan grannar behövs för att driften av jordbruksverksamheten ska fungera, menade några av informanterna. Etablerar man då på en plats där man inte redan har ett kontaktnät kan detta vara svårt att skaffa sig.

Bland motiven till etablering nämns inte ekonomiska motiv överhuvudtaget. Lönsamhet är inget motiv till etablering (Grubbström, Stenbacka & Joosse, opublicerad). Bland svårigheterna nämns brist på kapital som en av svårigheterna, men är inte den enda. Att då bygga en stödåtgärd med ekonomiska medel kan fungera som en hjälp på vägen för jordbruksföretagare men inte som ett avgörande för etablering eller inte. Detta kan vara en av orsakerna till att startstödet inte haft någon uppenbar effekt på målet att få fler unga att nyetablera. Att startstödet trots allt är uppbyggt som ett ekonomiskt stöd kan ha sin förklaring i att stöden och effekterna av stöden måste vara mätbara (Eriksson, 2013). Ekonomi är relativt lätt att mäta i siffror till skillnad från exempelvis om en åtgärd skulle finnas för att underlätta samarbete jordbrukare emellan, eller för att få äldre bönder att kunna släppa över sina verksamheter till yngre. Även om startstödet hjälper till med ekonomin är det i längden med och bidrar till en annan av svårigheterna som nämns, nämligen det reglerade jordbruket. Ytterligare stöd resulterar i ytterligare kontroller vilket, som

visats ovan, kan leda till en oro och negativa känslor hos jordbrukarna. Kanske är en avreglering av jordbruket en lösning att sträva mot men hur byggs en reglering upp som ska verka för avreglering? Där har vi oerfarna akademiker en ordentlig karamell att suga på.

Litteratur

- Ehn, Billy & Barbro Klein (1994). *Från erfarenhet till text: Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Eriksson, Camilla (2013). *Fäboden som politiskt rum. Att vara fäbodbrukare i den gemensamma jordbrukspolitiken*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet
- Ferguson, Richard & Karoline Waxegård (2001). *Utvärdering av startstödet till unga jordbrukare som en del i utvärderingen av förordning EG 950/97*. Jönköping: Jordbruksverket (Rapport 2001:4)
- Flygare, Iréne A. & Maths Isacson (2003). *Jordbruket i välfärdssamhället 1945-2000*. Örebro: Natur och kultur/LTs förlag.
- Fägerborg, Eva (2011). Intervjuer. I: Kaijser, Lars och Magnus Ölander (red.), *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, Anthony (1996). *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur
- Grubbström, Ann; Susanne Stenbacka & Sofie Joosse (opublicerad). *Balancing family traditions and business. Gendered strategies for achieving future resilience among agricultural students*. Journal of Rural Studies.
- Jordbruksverket (2013). *Årsrapport 2012, Landsbygdsprogram för Sverige år 2007-2013*. (Rapport 2013:26)
- Jordbruksverket (2014-06-05). *Tidsplan för landsbygdsprogrammet 2014-2020*. <http://www.jordbruksverket.se/amnesomraden/landsbygdsutveckling/visionerochprogram/nyttlandsbygdsprogram20142020/tidsplan.4.e01569712f24e2ca0980009902.html> [2014-05-07]
- Jordbruksverket (2014a). *Statistiska meddelanden: Jordbrukarhushållens inkomster 2012*. (JO 42 SM 1401)
- Jordbruksverket (2014b). *Statistiska meddelanden: Jordbruksföretag och företagare 2013*. (JO 34 SM 1401)
- Kvale, Steinar & Svend Brinkman (2009). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Landsbygdsdepartementet (2012). *Landsbygdsprogram för Sverige 2007-2013*. Version Mars 2012.
- Landsbygdsdepartementet (2014a). *Landsbygdsprogrammet 2014-2020, 26,5 miljarder till lantbruket - bondepaketet*. Stockholm. (Artikelnr. L 14.003)
- Landsbygdsdepartementet (2014b). *Gårdsstödet 2015-2020 – förslag till svenskt genomförande*. Stockholm. (Ds 2014:6)

- Mishra, Ashok K. & Hisham S. El-Osta (2008). *Effect of agricultural policy on succession decisions of farm households*. Review of Economics of the Household 6, pp. 285-307.
- Moe, Eva (2009). Vi behöver fler samhällsentreprenörer!. I: Gawell, Malin; Bengt Johannisson & Mats Lundqvist (red). *Samhällets entreprenörer*. Stockholm: Stiftelsen för kunskaps- och kompetensutveckling.
- Pettersson, Ingrid (2012). Europas unga lantbrukare behöver stöd nu!. *ATL – Lantbrukets affärstidning* [Elektronisk]. Tillgänglig: <http://www.atl.nu/synpunkten/europas-unga-lantbrukare-beh-ver-st-d-nu> [2014-05-05]
- SCB, *Jordbruksstatistisk årsbok 2013*
- Sundin, Elisabeth (2009). Det dolda samhällsentreprenörskapet – omsorgsmotiv i småföretag. I: Gawell, Malin; Bengt Johannisson & Mats Lundqvist (red). *Samhällets entreprenörer*. Stockholm: Stiftelsen för kunskaps- och kompetensutveckling.
- Sveriges lantbruksuniversitet (2009). *Slututvärdering av Miljö- och landsbygdsprogrammet 2000-2006 – vad fick vi för pengarna?*. Uppsala: Repro, SLU.
- Sveriges lantbruksuniversitet (2010). *Redovisning av uppdrag om halvtidsutvärdering av Landsbygdsprogram för Sverige 2007-2013*. Uppsala.
- Yngwe, Kristina (2013). Unga lantbrukare är framtiden – stöd dem. *ATL – Lantbrukets affärstidning* [Elektronisk]. Tillgänglig: <http://www.atl.nu/synpunkten/unga-lantbrukare-r-framtiden-st-d-dem> [2014-05-05]